

СТЕФАН НЕМАЊА И ТОПЛИЦА

(ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК)

Уредник
Драгиша Бојовић

Центар за црквене студије
Ниш, 2011.

Александар Узелац
Историјски институт, Београд

"ЧУВАЈ СЕ БЕЛИЈАЛОВИХ СИНОВА И ОТРОВНИХ СТРЕЛА!" - ПОМОРАВЉЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XII ВЕКА

Апстракт: Извештаји западних путника о областима средњовековног Балкана представљају изузетно важан корпус извора на основу којих се могу осветлiti локалне политичке, етничке и друштвене прилике. У овом чланку, пажња је посвећена њиховим обавештењима о простору "Бугарске шуме", односно данашњег Поморавља, у другој половини XII века. На основу њих настојано је да се укаже на образовање специфичног мултиетничког друштва у региону и да се из перспективе тих сазнања анализира политика Стефана Немање на североисточним границама Рашке.

Кључне речи: „Бугарске шуме“, Поморавље, Стефан Немања, западни извори.

Пут *Via Militaris* или *Via Diagonalis* био је током XI-XII века витална стратешка комуникација која је повезивала византијску престоницу са удаљеном границом Царства. Овом деоницом кретале су се у то време византијске и угарске војске, као и бројне групе ходочасника и војника из западне Европе које су путовале за Палестину. Западњацима је област која је лежала северно од Ниша све до Браничева и Београда била пословично позната као *Бугарска шума* или *Бугарска пустиња*. У овим крајевима опасности су вребале на сваком кораку: од густих шума, преко тешко проходних путева, до ратоборног домаћег становништва. Из а ове типске слике тешкоћа и препрека са којима су се "Христови војници" суочавали на путу до свог крајњег одредишта није лако разлучити реално стање ствари које је владало на терену. Ипак, како је једно недавно истраживање показало, западни извори пружају незаобилазна обавештења за разумевање локалних прилика у долини Велике Мораве, утолико драгоцености у недостатку других извора.¹ Ово се нарочито односи на крај XII века и епоху Трећег крсташког рата. У овом чланку су, узимајући у обзир досадашња запажања изречена у науци, пренети и анализирани њихови подаци, а на основу њих, такође је настојано да се приближије дефинише политика Стефана Немање на североисточним границама Рашке током борби за осамостаљење од византијске власти.

Пре него што се осврнемо на саме извештаје, требало би скренути пажњу на прилике у поморавским крајевима током XI и прве половине XII века.

¹ Cf. M. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу током XI и XII века*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, прир. С. Мишић, Крушевач 2007, 73-84. (=Антоновић, *Етничка кретања*)

Након што је за време владавине цара Василија II (976-1025) Византијско царство успело да после вишевековних настојања врати своје границе на Дунав, ове области остале су слабо утврђене и ретко насељене.² У таквим условима, средином XI века појавио се нови етнички елемент у региону који је одиграо значајну улогу у његовој историји. Припадници туркојезичне номадске конфедерације који се у изворима спомињу под именом Печенега (*Vdjānāk*, *Πατζινάκοι*, *Печенеги*, *Pincenarii*, *Bisseni*), провалили су у земље јужно од Дунава и практично преузели контролу над простором Дунавске равнице, између Дунава и Хема (Балкан).³ Печенешка “колонизација” захватила је и просторе који су лежали даље на западу и њихово присуство у *Бугарској пустыњи* посведочено је у низу извора, од средине XI до средине XII века.⁴ Њима се од краја XI века придружио још један сродни турски (туркички) народ – Кумани, чији се припадници у византијској служби први пут срећу на *Via Militaris* 1096. године и то у околини Београда.⁵ Током прве половине XII века, Царство је успело да заустави нападе прекодунавских номада и да у унутрашњости Полуострва интегрише дошљаке у локалне војне структуре. Ипак, средином истог столећа, ретка насељеност и присуство некадашњих прекодунавских номада још увек су представљали два основна обележја долине Велике Мораве. Одон из Деја, који је учествовао у походу француског краља Луја VII 1147. године, описао је област која је лежала јужно од града Браницева као травнату шуму (*pratum nemorosum vel nemus rabilosum*), тврдећи да би земља обиловала, само када би имала становника. Према његовим речима, овај крај, испресецан најбистријим потоцима, био је прикладан за узгој вина и усева.⁶ Међутим, једини становници *Бугарске шуме* изван малобројних градова на њеним ободима били су Печенези и Кумани који су напали једну групу француских крсташа.⁷

2 C. Holmes, *Basil II and Governance of the Empire (976-1025)*, Oxford – New York 2005, 425-427; M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*, Cambridge 1985, 35-41; Антоновић, Етничка кретања, 75-76.

3 О византијско-печенешким сукобима и присуству овог народа у земљама јужно од Дунава види: В. Васильевский, *Византия и печенеги (1048—1094)* у: В. Васильевский, *Труды*, I, Санкт-Петербург, 1908, 1-117; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucharest 1970; В. Златарски, *История на българската държава презъ средните векове. Томъ II: България под византийско владичество (1018—1187)*, София 1934, 88-119; В. Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад*, София 1976. (=Тъпкова-Заимова, *Долни Дунав*); P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier - A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge 2000, 81-93. (=Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*)

4 *Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, ed. A. Hofmeister, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (=MGH SS), XXX-II, Lipsiae 1934, 854-855; *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux, IV, Paris 1879, 275-279 (=Albertus Aquensis); *Ekkehardi Uraugiensis Chronica*, ed. G. Waitz, MGH SS VI, Hannoverae 1844, 220.

5 *Albertus Aquensis*, 279.

6 *Odonis de Deogilo Libro de via sancti sepulchri*, ed. G. Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 61-62. (=Odo de Deogilo)

7 *Odo de Deogilo*, 65.

За разлику од својих претходника, западни писци друге половине XII века углавном више не помињу ни Печенеге ни Кумане, већ дају другачију етничку слику овог простора. Након вести Одона из Деја, прва следећа обавештења односе се на догађаје који су се одиграли тачно четврт столећа касније. Крајем 1171. године, Хенрих Лав (1129-1195) најутицајнији члан породице Велфа и војвода Саксоније и Баварске одлучио се да крене копненим путем за Свету земљу преко Константинопоља.⁸ Ово путовање оставило је трага у бројним западним аналима и хроникама.⁹ О њему пише и византијски историчар Јован Кинам, преносећи како је војвода Саксонаца, бројног и богатог народа, дошао у Константинополь са веома великим пратњом у намери да измири "краља Алемана" (цара Фридриха I Барбаросу) са византијским владарем Манојлом I Комнином.¹⁰ Ипак, најдетаљнији извор, такође и једини који пружа податке везане за пролазак ове дружине кроз Поморавље, јесте *Словенска хроника Арнолда из Либека*.¹¹ Извештај о Хенриховом путовању у Арнолдовом делу написан је на основу казивања учесника, при чему се претпоставља да је сам монах из Либека био тај учесник.¹²

Предвођена баварским и саксонским војводом, ова експедиција која је бројала око 1.200 наоружаних људи (односно, укупно између 1.500 и 2.000 ходочасника),¹³ спуштала се низ Дунав све до Браницеве. Западњаци су одатле наставили путовање копном и ушли у *Бугарске шуме*. У мочварама и тешко проходним крајевима, претоварени коњи који су вукли кола умирали су од исцрпљености, а точкови су се веома често ломили. Путовање се одужило јер је цела колона морала често да се зауставља ради поправке. Коначно, војвода је наредио људима да напусте запреge и да потрепштине пребаце на коње. Поневши само најужније, морали су да оставе иза себе велике количине хране: меса, рибе, вина, па чак и слаткиша. Олакшани тако, путници су дошли у град Равно које се налазило у среду шуме (*urbi que Ravenelle dicitur, que in medio nemoris sita est*). Према ауторовом казивању становници града били су Срби,

8 Путовање Хенриха Лава у Константинополь и Свету земљу до детаља је описано и анализирано у: E. Joranson, *The Palestine Pilgrimage of Henry the Lion, Medieval and historiographical essays in honor of James Westfall Thompson, edd. J. Kate – E. Anderson, Chicago 1938*, 146-225. (=Joranson, *Pilgrimage*)

9 Joranson, *Pilgrimage*, 155-157.

10 *Ioannis Cinnami Epitome*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 286. У време Хенриховог одласка на исток, он и Барбароса још увек нису били непријатељи. О тадашњим амбивалентним односима двојице најмоћнијих људи немачких земаља у контексту овог путовања се Cf. K. Ciggart, *Western travellers to Constantinople: the West and Byzantium, 962-1204*, Leiden – New York 1996, 235-237.

11 *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, ed. I. Lappenberg, MGH SS XXI, Hannoverae 1869, 115-125. (=Arnoldi *Lubecensis Chronica*);

12 V. Scior, *Das Eigene und das Fremde: Identität und Fremdheit in den Chroniken Adams von Bremen, Helmolds von Bosau und Arnolds von Lübeck*, Berlin 2002, 291-293. (=Scior, *Eigene und Fremde*); Joranson, *Pilgrimage*, 150-153. (са прегледом старијих извора и литературе)

13 *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 118; Joranson, *Pilgrimage*, 164-166. Даље казивање према *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 118-119.

Белијалови синови, који не познају Божји јарам, већ се подају телесним уживањима (*cuius habitatores Servi dicuntur, filii Belial, sine iugo Dei illecebris carnis et gule dedit*). У складу са својим именом (*Servi*), они су служили свему што је нечисто. Покоравали су се природи места у којима су боравили, живећи попут животиња, дивљачнији од дивљих звери. Како Арнолд из Либека даље тврди, Срби су били номинално потчињени “грчком краљу” (*subiecti tamen noscuntur regi Grecorum*), али када је посланик цара Манојла I Комнина, који је пратио експедицију, покушао да их наговори да приме Немце унутар зидина, они су га истерали напоље. Када је слично прошао и Хенрихов изасланик, западњаци су пројахали поред града и улогорили се крај једног потока у издуженој удolini, имајући са десне стране планине, а са леве густо купиново шипражје (*habentes a dextris montana, a sinistris vero rubum pinarum densissimum*). Око поноћи Срби из околине, подељени у четири одреда, изненада су напали немачки логор дижући застрашујућу и заглушујућу буку. Пробуђени из сна, Немци су одмах дрогабили оружје и пружили отпор. Почетна предност била је на страни нападача. Они су успели да заузму табор епископа Конрада из Вормса, који је пратио ову експедицију у својству изасланика цара Фридриха I Барбаросе. Служећи се отровним стрелама, убили су једног витеза из његове пратње и двојицу слугу. Хенрих је морао да упути један одред од ддвадесет витезова да ослободи епископов табор. Борба је изненада обустављена и Срби су се повукли након што је њихов неименован вођа страдао погођен стрелом из балисте, и то изгледа грешком од стране својих људи (*itus balista feriens nutu Dei e regione percussit ducem illorum et transfondit eum*).¹⁴ Војвода је ујутро одлучио да подигне логор и настави даље напредовање док су га локалци цео дан пратили из заседе. Остатак путовања кроз Бугарску шуму је протекао у напетости, али без нових борби, све док западњаци нису стigli у Ниш.

Док о путовању Хенриха Лава кроз поморавске крајеве постоји само овај запис, дотле је пролазак војске Фридриха I Барбаросе током јула 1189. године оставил трага у бројним изворима. Међу њима, два најважнија су *Историја похода цара Фридриха* (*Historia de expeditione Friderici imperatoris*) које се приписивало аустријском канонику Ансберту и *Историја крсташа* (*Historia peregrinorum*) непознатог аутора.¹⁵ Како преносе ови текстови, Немци су почетком месеца стigli у Браничево где је одмах избило на видело непријатељство и лукавство локалног византијског дукса. Грчки водичи из овог града, који су их водили даље на југ, настојали су да их скрену са правог пута и да их навуку у непроходна места. “Ансберт” наводи да су у *Бугарској шуми*

14 Arnoldi Lubecensis *Chronica* 119; cf. Joranson, *Pilgrimage*, 180, напомена 116.

15 *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, ed. A. Chroust, MGH, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, V, Berolini 1928, 1-115. (=*Historia de expeditione Friderici*); *Historia peregrinorum*, *ibid*, 116-172. (=*Historia peregrinorum*). За путовање Барбаросе и његових људи види и E. Johnson, *The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI, A History of the Crusades*, vol. II: The Later Crusades 1189-1311, ed. K. Setton, Madison – London 1969, 92-109; П. Петров, *Възстановяване на българската държава 1185-1197*, София 1985, 181-212; К. Гагова, *Кръстоносните походи и средновековна България*, София 2004, 73-117.

вероломни Грци поставили у заседу полуварваре Грке, Бугаре, Србе и Влахе (*Greculos, Bulgares, Seruigios et Flachos semibarbaros in insidiis ponentes*) који су се служили отровним стрелама (*sagittis toxicatis ferirent*). Многи од нападача су били заробљени и признали су да су то учинили по наређењу дукса Браницева и налогу самог цара Исака II Анђела (1185-1195). “Ансберт” тврди да се цела војска много намучила у шуми, пошто су се напади разбојника послатих од Грка (*latronum e Grecis*) дешавали свакодневно. Они су крали коње и плачкали кола која су ишла без војне пратње. Тешкоћама је доприносила и непроходност путева, као и чињеница да су обични војници и сиротиња која је пратила војску јели шта су стигли и од тога умирали. Путујући на такав начин, крсташи су дошли до готово напуштеног града Равно (*deserte pene civitati Rabnel*) где је најтегобнији део пута остао иза њих.¹⁶ Овде су им у сусрет дошли изасланици великог жупана Србије и Рашића (*preambuli magni comitis de Servigia et Crassia*) и у наставку свог казивања, западни писац описује добро познати сусрет римско-немачког цара и српских предводника у Нишу.¹⁷

Анонимни писац *Историје крсташа* углавном потврђује казивање “Ансберта” и доноси више детаља и ангедота о овим догађајима. Он као нападач у *Бугарској шуми* који су радили по налогу византијског дукса помиње Грке, Влахе и Бугаре, заједно са безбројним другим народима (*Greci, Blacci, Bulgari cum innumerabilibus aliarum populis*). Такође, наводи да се део крсташа након ових борби вратио назад и спалио Браницево, пошто се сазнало да су неки заробљених нападача били управо из овог града. Међу детаљима који се срећу у његовом казивању, један је везан за витеза Фридриха из Бергена (*Fridericus de Berguen*) чији је коњ страдао погођен стрелом. Увидевши да је стрелу одапео човек који се прикрио у густој крошњи једног дрвета, витез га је ухватио и заједно са својим пратиоцима обесио о то исто дрво. Сагласно “Ансберту”, писац *Историје крсташа* описује Равно као готово потпуно разрушен и пуст град (*oppidum Rabinel, pene omnino dirutum et desertum*).¹⁸

Постоје још два кратка извештаја о проласку Барбаросине војске кроз Поморавље који су слабије вредности, јер не потичу од самих учесника похода. Један се налази у већ спомињаној Арнолдовој *Словенској хроници*, где се као једини житељи Поморавља поново спомињу Срби. Током борби они су, служећи се отровним стрелама, убили чак 500 слугу који су се старали о комори (*quingenti servi pabularii toxicatis sagittis ab hominibus illius regionis, qui Servi nuncupantur, interficti sunt*). Неколико дана касније, наставља Арнолд, вођа овог народа дошао је пред цара и положио вазалну заклетву (*hominium*).¹⁹ Други извештај налази се у анонимном итинерару Барбаросиног похода, инкорпорираном у један спис о делима енглеског краља Ричарда I Лавље срце, чији је аутор био Ричард, каноник цркве Светог Тројства у Лондону. Овај текст

16 *Historia de expeditione Friderici*, 27-29.

17 *Historia de expeditione Friderici*, 29-33; cf. *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 256-257. (Ј. Калић, =ИСН)

18 *Historia Peregrinorum*, 131-134.

19 *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 172.

приповеда како су Барбаросине људе по преласку Дунава и уласка у “најуже пролазе Бугарске” (односно *Бугарске шуме*), нападали Хуни, Алани, Бугари и Печенези (*Huni et Alani, Bulgares et Pincenates*), послати од стране византијског владара.²⁰ Овде би требало приметити да су се алански најамници у византијској војсци борили против немачких крсташа не у Поморављу, већ у околини Филипопоља крајем лета 1189. Те догађаје и аланско учешће у њима помињу писац *Историје крсташа* и византијски историчар Никита Хонијат који је се тада налазио на лицу места.²¹ Име Хуна у *Итineraru* је анахронизам (византијски и западни писци тога доба су Хунима обично називали Мађаре), али је навођење Бугара свакако веродостојно, док помен Печенега међу нападачима можда показује да је овај етнички елемент још увек играо одређену улогу на овом простору крајем XII века.

* * *

Извештаји западних писаца везани за житеље *Бугарске шуме* сагласни су у многим појединостима. Сви они преносе да су тадашњи становници Поморавља били макар номинално потчињени царској власти и готово идентичним речима описују њихов герилски начин ратовања. “Ансберт” и Арнолд из Либека посебно наглашавају њихову употребу отровних стрела. Етничко шаренило друге половине XII века, које оштро одудара од слике старијих писаца, представљало је по свему судећи последице одређених мера византијске централне власти усмерених на интеграцију овог подручја у погранични одбрамбени систем. Област између Браничева и Ниша организована је у посебну тему вероватно још пре краја XI века.²² Средином наредног столећа, Јован Кинам помиње утврђене области Стимон и Смилис које су лежале северно од Ниша и у горњем току Велике Мораве.²³ Након епохе печенешких пустошења, ове области је било потребно колонизовати, а у науци је, на основу археолошких и писаних извора, већ примећено да се репопулација Поморавља вероватно одвијала од обода ове области ка њеном средишту.²⁴ Некадашње номадско становништво које је господарило овим подручјем у старијој епохи није нестало, већ се по свему судећи утопило у домаћој словенској и осталој популацији. Појединачни и групни археолошки налази са локалитета Гамзиград, Трњане, Равно, као и из самог Београда, пружају одређене

20 *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. W. Stubbs, London 1864, 44-45. Аутор је под *Бугарском* несумњиво мислио на простор *Бугарске шуме*, јер за области које су лежале даље на *Via Militaris*, источно од Ниша, он користи назив *Македонија*.

21 *Historia Peregrinorum*, 141; *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. Bekker, Bonn 1835, 535.

22 *Anne Comnene, Alexiade*, ed. B. Leib, III, *Paris* 1945, 177-178; *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 392. (Б. Крекић); о времену настанка ове теме, cf. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, 152.

23 Ј. Калић, “Област Смилис у XII веку”, *Зборник радова Византолошког института* 14-15 (1973) 29-38; М. Благојевић, “Сеченица, Стимон и Тара код Јована Кинама”, *Зборник радова Византолошког института* 17 (1976) 67-69.

24 Антоновић, *Етничка кретања*, 79-80.

назнаке међусобних контаката дошљака из прекодунавских крајева и домаћег становништва током XI-XII века.²⁵ Топономастички трагови: село Печеноге у Гружи, село Печењевце крај Лесковца и врх Печенци у кратовској области, посредно указују да се утицај источњака у овој епохи проширио и на пределе који су лежали западно и јужно од Моравске долине.²⁶

Говорећи о различитим етничким одредницама које западни писци употребљавају за житеље Поморавља, нужно је истаћи да њихова сведочанстава представљају виђења “другог”, замагљена погледима и становиштима карактеристичним за крсташку епоху. Сама ова чињеница, уз недостатак других извора, спречава нас да да дубље проникнемо у међусобне односе локалног становништва. Ипак, чини се да су, упркос хетерогеном пореклу, житељи Моравске долине крајем XII века изградили сопствени локални идентитет и да су иступали и деловали заједнички према спољним непријатељима, при томе вероватно чувајући своју фактичку самосталност од притиска централне власти. Извештаји западних писаца указују на снажне паралеле са истовременим забивањима на подручју Дунавске равнице, односно византијске теме Парадунавон где је такође дошло до стапања и мешања словенских, грчких, влашких и туркојезичних етноса. Ромејски савременици су становништво овог простора означавали као “миксоварваре”. Сама ова одредница представља технички термин из античке епохе, али је у средњем веку из ромејске перспективе она, као културна категорија, означавала људе који су живели на граници хришћанске екумене и били у споразумном односу са царском влашћу. Јако више нису били варвари, они нису били ни Ромеји у правом смислу те речи (или су то престали да буду).²⁷ Свакако није случајно што је “Ансберт” окарактерисао становништво Поморавља латинским еквивалентом овог термина – *semibarbari*.

Са друге стране, Арнолд из Либека је житеље региона, који су из његове перспективе били и религијски и цивилизацијски туђинци, назвао “Белијаловим синовима”.²⁸ За разлику од старозаветне традиције у којој су овим термином означавани необрзани пагани, он је у средњем веку задобио много шире значење и под њиме су се подразумевали они који чине најгоре прекршаје и

25 Cf. G. Marjanović-Vujović, “Archeological proving the Presence of Pechenegs in Beograd Town”, *Balcanoslavica* 3 (1974) 183-188; Гамзиград, Касноантички царски дворац, прир. Д. Срејовић, Београд 1983, 156. (Ђ. Јанковић); М. Јанковић - Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 45; Г. Марјановић-Вујовић, *Трънане – српска некропола (крај XI - почетак XIII века)*, Београд 1984, 101-102; В. Манојловић-Николић, “Средњовековни накит из Ђуприје - Равно”, *Истраживања* 16 (2005) 183-184.

26 Ј. Иванов, *Северна Македония – исторически издиранья*, София 1906, 43; К. Иречек, *История на българите*, ред. П. Петров, София 1978, 258.

27 Cf. V. Tapkova-Zaimova, *Les „mixobarbares“ et la situation politique et ethnique au Bas-Danube pendant la seconde moitié du XIe siècle*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines, II, Bucarest 1975, 615-620; Тъпкова-Займова, *Долни Дунав, 116-143*; H. Ahrweiler, *Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads, Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, edd. H. Ahrweiler – A. Laiou, Washington DC 1998, 1-17; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier, 109-110*.

28 Cf. Scior, *Eigene und Fremde*, 296-298.

верске и световне природе.²⁹ Да тако треба разумети Арнолдове наводе види се из самог његовог дела. Он на још једном месту употребљава назив “Белијалови синови” – када говори о плаћеницима које је келнски архиепископ Филип од Хајнсберга повео у поход на Саксонију 1179. године.³⁰ Као и у првом случају, он се тада није стриктно односио на религијску припадност људи о којима је било речи, већ на њихове поступке и карактер.

* * *

Најважнија међусобна одступања у казивањима западних писаца везана су за етничку припадност становника Моравске долине. Арнолд из Либека говори једино о Србима, “Ансберт” о Грцима, Бугарима, Србима и Власима, писац *Историје крсташа* о Грцима, Власима и Бугарима, а аутор *Итinerара* о Бугарима и (вероватно) Печенезима. Што се тиче Печенега, њихово старије присуство у региону добро је документовано, тако да њихов спомен не изненађује, без обзира да ли одражава реалну слику с краја XII века, или трагове претходне епохе. Разлике у остала три текста могу се објаснити у склопу разматрања односа између становништва овог региона и рашког великог жупана који је у то време водио упорну борбу за осамостаљење своје државе од византијске власти.

Можда се околност да у догађајима из 1189. године Арнолд из Либека спомиње једино Србе може разумети као реминисценција на пређашња збивања и сукобе дружине Хенриха Лава са житељима Равног и његове околине. Такође, он не прави било какву дистинкцију између поморавских Срба и Стефана Немање, на кога је свакако мислио када је говорио о војни овог народа који је цару положио вазалну заклетву.³¹ Са друге стране, боље обавештеном “Ансберту” биле су добро познате разлике између две групе Срба – непријатеља који су деловали по налогу “зломислених Грка” и савезника на челу са владарем који је угостио Барбаросу. Упркос сукобима са Србима и другим народима у *Бугарској шуми*, немачки историчар није имао никакав проблем да Стефана Немању и његову браћу назове “нашим пријатељима, великим жупанима Србије” (*amicis nostris comitibus magnis de Servigia*).³² Трећи извор, писац *Историје крсташа*, говорећи о нападима у *Бугарској шуми* упадљиво прескаче Србе. Ова чињеница вероватно се може објаснити тиме што је аутору овог дела било тешко да помири идентични етнички квалификатив за непријатељски настројене житеље Поморавља и пријатељски расположене поданике рашког великог жупана.

29 “Beliyya’al”, *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. II, edd. H. Botterweck – H. Ringgren, 1977, 131–136. (B. Otzen)

30 *Arnoldi Lubecensis Chronica*, 133.

31 Cf. J. Калић, *Европа и Срби у XII веку* у: J. Калић, *Европа и Срби: средњи век*, Београд 2006, 545.

32 *Historia de expeditione Friderici*, 35.

О односима између житеља Поморавља и Стефана Немање речито сведоче догађаји везани за град који смо више пута споменули у тексту - Равно. У време путовања Хенриха Лава 1172. године, место и његова околина били су удаљени од тадашњих рашких области које су се завршавале негде око споја Западне и Јужне Мораве. Међутим, седамнаест година касније, када су његови изасланици сусрели немачког владара и његову војску у Равном, овај крај представљаје је гранично подручје Немањине државе. Познато је да је Стефан Немања, заједно са областима на левој обали Велике Мораве (Левач, Белица и Лепеница), заузeo и предео на десној обали Јужне и Велике Мораве између Равног и Ниша. Ове Немањине активности одиграле су се око 1183. године, приликом ратовања које је водио заједно са својим угарским савезницима.³³ Како показују истраживања на пољу историјске географије, простор између Равног и Ниша чинио је жупу *Поморавље* коју Сава Немањић помиње међу заузетим областима у житију свог оца.³⁴ Немањине кампање на североисточним границама Рашке током осамдесетих година XII века представљале су стратешки подухват од највећег значаја и тадашња ратна дејства захватила су изузетно широко подручје. Заједно са угарским одредима, Немања је дејствовао до Сердике, а потом је даља освајања наставио сам ударајући на Перник, Стоб, Земен, Житомиск и Велбужд, док је вероватно нешто касније опустошио и места у долини Сврљишког и Белог Тимока: Кожель, Сврљиг и Равни (који не треба мешати са Равним крај Велике Мораве).³⁵ Стефан Првовенчани сликовито описује подухвате свог оца следећим речима: *Све те градове разруши и до самог темеља их искорени, јер не останде камен на камену који се не разруши.*³⁶

Иако се изричito не спомиње у српском тексту, још једна жртва ових активности било је и Равно на Морави. Да ли је оно пострадало од стране Немањине или угарске војске није познато. Међутим, извесно је да је, како преносе аутори *Похода цара Фридриха и Историје крсташа*, Равно 1189. године било разрушен и готово пуст град. Место које је, према речима Арнолда из Либека, претходно било насељено Србима, одавало је тада тужну слику. Локално становништво по свему судећи није следило политичке планове рашког великог жупана и тешко је пострадало у овим догађајима. Када се узму у обзир и околности које су пратиле путовање Барбаросине војске од Браничева на југ, можемо истаћи да су се Срби и други "полуварварски" становници Поморавља, формални поданици византијског цара са једне и Срби под влашћу Стефана Немање са друге стране, нашли у овим бурним догађајима на супротним странама.

33 Cf. F. Makk, *Árpáds and the Comneni - Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 117-118; ИСН, 252. (Ј. Калић)

34 Свети Сава, *Сабрани Списи*, прир. Д. Богдановић, Београд 2008², 117; С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград – од устанка ка независности, ур. Д. Алексић, Београд 2007, 2-3. (= Мишић, *Поморавље и Дубравница*)

35 Стефан Првовенчани, *Сабрана Дела*, прир. Ј. Јухас-Георгијевска – Т. Јовановић, Београд 1999, 38-39. (=Стефан Првовенчани, *Сабрана Дела*); С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 96; cf. *Historia de expeditione Friderici*, 30.

36 Стефан Првовенчани, *Сабрана Дела*, 38-39.

Извори показују и карактер промена које су наступиле у доњем току Јужне и горњем току Велике Мораве након ширења граница Рашке. За разлику од дододовштина Хенриха Лава и његових пратилаца, долазак Барбаросине војске у Равно означио је крај путовања кроз опасне пределе и улазак у границе цивилизације. Ова промена није била само симболична и везана за менталне представе западњачких ходочасника и војника. Српски текстови, који не крију освајачки карактер активности Стефана Немање на овом простору, посредно показују да је њега пратило и ширење територијалне жупске организације. Упркос чињеници да су били одраније насељени српским становништвом, крајеви на левој обали Велике Мораве јужно од Равног добили су тада прави “српски” карактер у административно-политичком смислу. Потоња историја региона показала је значај ових подухвата. Иако је након победе византијске победе у бици на Морави 1190. године простор између Равног и Ниша можда био привремено изгубљен (постоје индиције за становишта *pro et contra*),³⁷ извесно је да се он почетком наредног столећа налазио под влашћу Немањиног сина и наследника.³⁸ Североисточне границе српске државе су се све до краја XIII века отприлике поклапале са дometима освајања Стефана Немање једно столеће раније, када је јужни део негостољубиве *Бугарске шуме*, кроз коју је водила најважнија средњовековна балканска саобраћајница, он присајединио својој држави.

37 Мишић, *Поморавље и Дубравница*, 2.

38 Стефан Првовенчани се око 1214. године сусрео са угарским краљем Андријом II у Равном које је било “на међи његовог отаџства”. На основу самог текста није могуће поуздано утврдити да ли се град тада налазио под српском или угарском влашћу, Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 104-105; “Равно”, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 234-235. (А. Узелац)

**"BEWARE THE SONS OF BELIAL AND POISONED ARROWS!" -
GREAT MORAVA VALLEY IN THE SECOND HALF
OF THE 12TH CENTURY**

Reports of western pilgrims and crusaders who traveled along *Via Militaris* (*Via Diagonalis*) during 11th-12th century provide important information about local ethnical and political conditions. Region of Great Morava Valley, roughly covering area between important strategic cities of Braničevo and Niš, was known then as *Bulgarian forest* or *Bulgarian desert*. Before mid 12th century interior of the region was sparsely inhabited, mainly by former nomadic peoples Pechenegs and Cumans. However, western sources of the late 12th century: *Chronica* of Arnold of Lubeck, *Historia de expeditione Friderici imperatoris* attributed to Ansbert and anonymous *Historia peregrinorum*, mention Greeks, Bulgarians, Serbs and Vlachs as local inhabitants.

Efforts of Byzantine central government to strengthen and repopulate this border area probably caused changes in the ethnic composition of the region. Moreover, descriptions in the western sources indicate that characteristic culture was formed, similar to "mixobarbaric" society in Lower Danube, as it was denominated by Byzantine contemporaries. It is important to emphasize that "Ansbert" labeled population of Great Morava Valley with Latin equivalent of the term – *semibarbari*. Despite their heterogeneous ethnicity, these people built common identity, manifested by their joint actions towards Crusaders and their factual autonomy in relation to the central government.

Three western sources also suggest that "half-barbarian" locals resisted Stephen Nemanja and his actions directed against Byzantium. They attacked army of his main ally Frederick I Barbarossa in 1189; furthermore, Rascian ruler or his Hungarian allies had to take fortress of Ravno "situated in the middle of *Bulgarian forest*" (at the site of modern town of Ćuprija) by force in 1183. This is important to underline for, according to the report of Arnold of Lubeck, this place and surrounding area was previously inhabited by Serbs – "Sons of Belial", who used ambush tactics and poisoned arrows. It might be concluded that during his actions on northeastern borders of his state, Stephen Nemanja had to deal not only with Byzantine armies, but also with hostility of local population who was, at least partly, Serbian by origin.